

Adem Salar

<https://orcid.org/0000-0002-5922-3124>

Dr. Türkiye, ademsalar@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Salar, A. (2025). Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarının ve Batılı Seyyahların Gözünde Aras Havzası. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (4), 82-101.

Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarının ve Batılı Seyyahların Gözünde Aras Havzası

Öz

Bu makale, Orta Çağ İslâm coğrafyacılarının ve batılı seyyahların Aras Havzası hakkındaki görüşlerini içermektedir. Havza hakkında bilgi veren İslâm coğrafyacıları ve batılı seyyahlar genellikle birbirine yakın ifadeler kullanmışlardır. Bu müellifler coğrafya eserleri yazarken zaman zaman uzak yerlere gidememiş ve halktan aldığı bilgileri nakletmişlerdir. Batılı seyyahlar ise dönemin önemli siyasi güçlerinin Ermeniyeye, İran ve Azerbaycan coğrafyalarındaki çatışmalarını kaleme almak için bulundukları bölgeden İran'a doğru yola çıkmışlardır. Gördüklerini kaleme alan bu seyyahların Havza ile ilgili verdikleri bilgiler İslâm coğrafyacılarını destekler niteliktedir. Aras Nehri'nin geçtiği bölgelerde jeolojik, demografik, tarihî, coğrafi ve arkeolojik açıdan zengin bir Havza olma özelliğini ortaya koymaktadır. Aras Havzası, dinlerin gelişme alanı içinde yer almasından dolayı çeşitli Orta Çağ coğrafi eserlerde efsaneleştirilmiş ve nehir suyunun çeşitli hastalıklara iyi geldiği belirtilmiştir. Bu bağlamda Havza'da yer alan şehirler dinler tarihi açısından önemli bir konumda bulunmaktadır. Aras Havzası geçtiği güzergahın büyük olmasından dolayı geniş bir bölgeyi kapsamaktadır; Havza'da yer alan şehirler belirlenirken Aras Nehri'ne katılan akarsuların geçtiği yerleşim yerleri de çalışmaya dâhil edilmiştir. Çalışmada bu yerleşim yerlerinin tamamına değinilmemiş olup yalnızca Orta Çağ'da önemli olan yerlere odaklanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Nehir, Aras Havzası, İslâm Coğrafyacısı, Seyyah

The Aras Basin in the Eyes of Medieval Islamic Geographers and Western Travellers

Abstract

This article contains the views of medieval Islamic geographers and Western travellers on the Aras Basin. Islamic geographers and Western travellers who provided information about the basin generally used similar expressions. These authors sometimes could not travel to distant places while writing their geographical works and relayed the information they obtained from the people. Western travellers, on the other hand, set out from their region towards Iran to write about the conflicts between the major political powers of the time in the Armenian, Iranian and Azerbaijani regions. The information provided by these travellers about the Basin supports that of Islamic geographers. The Aras River Basin is rich in geological, demographic, historical, geographical and archaeological features. Due to its location within the area where religions developed, the Aras Basin has been mythologised in various medieval geographical works, and it has been claimed that the river water is beneficial for various diseases. In this context, the cities located in the basin occupy an important position in terms of the history of religions. Due to the large size of the route it passes through, the Aras Basin covers a wide area; when determining the cities located in the basin, the settlements through which the tributaries of the Aras River pass were also included in the study. The study does not cover all of these settlements but focuses only on those that were important in the Middle Ages.

Keywords: Middle Ages, River, Aras Basin, Islamic Geographer, Traveller

Giriş

Aras¹ Nehri'nin toplam uzunluğu 1059 km. olup bunun 548 km'si Türkiye sınırları içerisinde yer almaktadır. Nehir, Bingöl dağlarının yüksek kesimlerinden başlayarak Erzurum üzerinden Tekman'a ulaşır. Bu noktada çeşitli akarsular nehre katılır ve yoluna devam eder. Aras Nehri; Türkiye, Ermenistan ve İran sınırlarının birleştiği yerden geçer ve Türkiye'nin en doğu ucunu oluşturan bölgede İran'la sınırını oluşturur (Tuncel, 1991). Aras Nehri'nin geçtiği bölgeler olan Ermenice ve Azerbaycan'da konuşulan dillerin Arapça, Farsça ve Ermenice olduğu, para birimlerinin ise farklı olduğu üzerinde durularak şu bilgiler verilmiştir: el-İstahrî konuşulan diller ve para birimleri hakkında şu bilgileri vermiştir: “Ermenice ve Azerbaycan çoğu dağlıktır. Bu bölgelerde konuşulan diller Arapça ve Farsçadır. Bu ikisinde başka Dübeyl² ve çevresi Ermenice konuşur. Bu bölgelerde kullanılan para birimleri ise gümüş ve altındır” (el-İstahrî, 2020, s.181). Müellif aynı şekilde nehir hakkında ise şu bilgileri vermiştir: “Ermenice ve Azerbaycan'ı tek bir bölge olarak ele aldık. Doğusunda Cibal ve Deylem,

¹ el-Mes'ûdî, Aras Nehri'nden bahsederken Verasân ve Ress isimlerini de zikretmiştir (el-Mes'ûdî, 2020).

² Kaynaklarda Dübeyl olarak anılan yer Ağrı Dağı ve çevresidir. el-İstahrî, Dübeyl için şöyle demiştir: “Hâris dağı vardır ki, büyük bir dağdır. Zirvesine ulaşılmaz ve tırmanması zordur. Zirvesinde daima kar bulunur. Aşağı tarafında Huveyris denilen daha küçük bir dağ vardır. Yöre halkı Hâris dağından su, odun ve av ihtiyacını karşılar. Söylenildiğine göre bu civarda bu dağdan daha yükseği yoktur” (el-İstahrî, 2020, s. 181).

batisında bu bölgeyi batı yönünde kuşatan Hazar Denizi, İrmen sınırları, Lân ve el-Cezîre sınırın bir bölümü, kuzeyde yine Lân ve Kabk dağları, güneyde Irak sınırı ve el-Cezîre'nin bir bölümü vardır" (el-İstahrî, 2020, s. 176).

Farsça yazılan ilk coğrafya kitabı olma özelliğini taşıyan *Ḥudûdü'l- 'âlem mine'l-meşriḳ ile'l-mağrib* adlı eserde Ermeniye ve Azerbaycan'ın komşu olduğu ve bazı yerlerin birbirlerinin içine kadar girdiğinden bahsetmiştir. Verdiği bilgilerin devamında ise bu ülkelerin tarım ve yiyeceklerinin oldukça fazla olduğu üzerinde durmuştur. Aynı eserde Ermeniye ve Azerbaycan hakkında da şu bilgiler verilmiştir: “*Ermeniye ve Azerbaycan eyaletlerinin birbirine bitişiktir. Bu bölgelerin kırsal kesimleri birbirinin içine girmektedir. Bu bölgenin doğusu Gilan, güneyi Irak ve el-Cezîre batısı Rum ve Serîr, kuzeyi de Serîr ve Hazarların sınırlarıdır. Bu ülkeler İslâm ülkeleri arasında nimeti bol olan en güzel yerlerdir. Bölge mamur ve nimeti bol olduğu gibi akarsuları bulunmaktadır. Tüccarların ikametgahıdır. Gaziler ve yabancılar her tarafından bu eyaletlere gelirler. Bu eyaletlerde kırmızı boya, şalvar ipi, pamuklu maddeler, pamuk, balık, bal ve bal mumu üretilir. Bu eyaletlere Grek, Ermeni, Peçenek, Hazar ve Saklâbli (Saklebîli)³ köleler getirirler*” (Anonim, 2020, s. 101).

el-Gırnâtî eserinde, Azerbaycan ve Ermeniye topraklarının yer yüzünün en verimli sekiz yerinden ikisinin bu eyaletler oluşturduğunu ve bu eyaletlerinin halkı hakkında sahtekar olduğunu yazmıştır (el-Gırnâtî, 2022).

el-Makdisî, *Kitâbü Aḥseni't-teḳâsîm fî ma'rifeti'l-eḳâlîm* adlı eserinde eyaletlerin iklimsel koşulları, Ermeniye ve İran'da konuşulan diller hakkında şu bilgiler vermiştir: “*Buralar soğuk, karı ve yağmuru çok, hafif bir iklimdir. Halkı soğuk olup, uzun sakalları vardır. Dilleri güzel değildir. Ermeniye'de Ermenice konuşurlar, Erran bölgesinde Ranniye dilinde konuşurlar. Farsçaları anlaşılır, harfleri Horasan Farsçasına yakındır*” (el-Makdisî, 2022, s. 280).

İbn Havkal, Ermeniye ve Azerbaycan eyaletlerini anlatırken oralarda konuşulan diller, kullanılan paralar ve insanların kişilikleri hakkında şu bilgileri vermiştir: “*Azerbaycan ve Ermeniye halklarının çoğu Farsça konuşurlar. Aralarında Arapça konuşanlar da vardır. Farsça konuşup Arapçayı iyi anlamayan azdır. Eyaletler içinde Arapçayı genellikle Tüccarlar ve çiftlik sahipleri konuşurlar. Ermeniye etrafında bazı gruplar (Neşevâ, Debil) Ermenice konuşurlar. Berdea halkı ise Errân diliyle konuşur. Ünlü Kafkas Dağlarında kâfirlerin*

³ Sakleb kelimesinin çoğulu olan Sakâlîbe (Saklebîler), Avrupa'nın doğusu ve güneyi ile Asya'nın kuzeyinde yaşayan insanları tanımlamak için kullanılan Grekçe s(k)lâbos (Slav, Sloven) isminin Arapçalaştırılmış şeklidir. Detaylı bilgi için bkz: (el-Gırnâtî, 2022, s. 195-198; Taşağıl, 2009).

konuştukları çeşitli diller bulunur. Coğunluğun konuştuğu bir dil de vardır. Azerbaycan ve Ermeniy'e de kullanılan paralar altın ve gümüşten yapılmıştır. Halkının çoğu barışsever, hayırlı kişilere rağbet gösteren, çalışkan ve başlarına gelen felaketlere karşı sabırlıdır. Azerbaycan, Ermeniy'e ve Erran'da kalamcı, kelama münazaraya aşırı önem veren yoktur. Aralarında tabipler ve faziletli kişiler vardır. Tıp mesleğinde zengin olmuş, çiftlik, mal ve sürü sahibi kişileri gördüm” (İbn Havkal, 2014, s. 307-308).

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib adlı eserde Azerbaycan ve Ermeniy'e'nin sınırlarını belirlemiş, tarım ve yiyecekleri hakkında bilgiler verilmiştir. Tarımsal ürünlerin yanında bölgede ticarete önemli yer tutan sanayi ürünlerinin bulunduğu yazılmıştır. Bu sayede tüccarların uğrak yerleri olduğu dile getirilmiştir. Hakkında şu bilgiler kaydedilmiştir: “Azerbaycan ve Ermeniy'e eyaletleri birbirine bitişiktir. Bu bölgelerin kırsal kesimleri birbirinin içine girmektedir. Bu bölgenin doğusu Gılan, güneyi Irak ve el-Cezîre, batısı Rum ve Serîr, kuzeyi de Serîr ve Hazarların sınırındır. Bu eyaletler İslâm ülkeleri arasında nimeti bol olan güzel yerlerdir. Bölgeler mâmur ve nimeti bol olduğu gibi akarsuları bulunmaktadır. Tüccarların ikametgahıdır. Gaziler ve yabancılar her taraftan bu ülkelere gelirler. Bölgede kırmızı boya, şalvar ipi, pamuklu maddeler, balık, bal ve bal mumu üretilmektedir. Bu eyaletlere Grek, Ermeni, Peçenek, Hazar ve Saklâblı köleler getirilir” (Anonim, 2020, s. 101).

1. Coğrafi Eserlerde ve Seyahatnâmelerde Aras Nehri

Aras Havzası belirlenirken, nehrin geçtiği bölgeler dikkate alınmıştır. Orta Çağ dönemindeki ve günümüzdeki nehir güzergahları arasındaki farklılıklar nedeniyle, nehri besleyen ırmakların geçtiği şehirler de bu çalışmaya dâhil edilmiştir. Aras Havzası; Türkiye'nin doğu sınırını oluşturan şehirleri, Azerbaycan'ın güneyini, İran'ın kuzey ve batı sınırlarını, Nahcivan'ın batı kesimini kapsamaktadır.

Nusaybinli İslâm coğrafyacısı İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, eserinde Aras Nehri için şunları zikretmiştir:

“Aras Nehri'nde bursan ve diğer cins balıklar bulunur. Bu balıklar lezzetli olduğu için Erdebil, Rey, Irak gibi yerlere sevk edilir. Nehirde derakin adında başka bir balık bulunur. Çok yağlı olduğu için yiyen insan az sindirir. Nehirde çıkarılan başka bir balık türü de lezzetli kuşubêdir. Bu nehrin suyu tatlı hafif ve hoştur. Erdebil ile Zencan arasında bulunan Sepid-rud'da gemilerin yüzemeyeceği kadar küçüktür. İç Ermeniy'e'den çıkar, bab-ı Versan'a varır. Sonra yoluna devam eder. Bir kısmı Kür Nehri'ne bir kısmı Hazar Denizi'ne dökülür. Bu nehrin civarını tanıyan bir kişi Versan'dan sonra nehir mecrasını takriben yürürse etrafında yıkılmış yerler, bir kısmı da yerle-bir olmuş, altı üstüne gelmiş şehirler görür. Allah Kur'an'da zikrettiği Rass kavmine adını veren nehirdir” (İbn Havkal, 2014, s. 298, 302-304).

Ünlü Eyyûbî hanedanına mensup tarihçi ve coğrafyacı Ebü'l-Fidâ, *Taḫvîmü 'l-büldân* adlı eserinde Aras Nehri Er-Rass demiş ve devamında nehrin boylam ve enlemleri hakkında şunları kaydetmiştir:

“*Er-Rass (Aras) Nehri, Erzurum dağlarında 67° boylam, 41' enlemden çıkar. 70+1/3° boylam ve 39,5° enlemdeki Debil (Duvîn) şehrine uğrar. Sonra Versan'a varır, Hazar Denizi yakınında Kür Nehri ile birleşir. İki nehir bir olur, denize dökülürler. Rivayete göre Aras Nehri arkasında 360 harap şehir bulunur*” (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 68).

İslâm coğrafyacısı ve botanik âlimi İdrîsî eş-Şerîf, *Nüzhetü 'l-müşâtâk fi 'htirâk 'l-âfâk* adlı eserinde Aras Nehri hakkında bilgi vermeden önce nehrin çıkış noktası Erzurum olduğunu belirtmiş ve devamında şu bilgileri vermiştir: “*Erzurum yeryüzünün en yüksek yerlerindendir. Bazıları daha ileri gidip burasının yer yüzünün tamamından daha yüksek olduğunu iddia ettiler. Burada iki nehrin çıktığı büyük bir kaynak vardır. Birisi Fırat Nehri, diğeri ise doğuya akan ve Hazar Denizi'ne dökülen Aras Nehri'dir. Bu büyük kaynağın yanında çok sayıda onu besleyen kaynaklar vardır. Azerbaycan'ı geçen ve Hazar Deniz'ine dökülen Aras Nehri'nin kaynağı da Erzurum'da yani 70° boylamda 42° 22' enlemedir*” (İdrîsî eş-Şerîf, 2024, s. 120-121).

Ünlü coğrafyacı ve astronom İbn Rüste, *el-A'lâku 'n-nefîse* adlı eserinde Aras nehri için Ress adını kullanarak şunları yazmıştır:

“*Aras Nehri, Ermenistan'da bulunan bir nehirdir. Erzurum'dan çıkar, Ades bölgesindeki Rustak⁴ denilen yerde geçer, sonra Debil'e devam ederek Medâin şehrinden geçer. Ermenistan dağlarından ve nehirler buraya akar. Errân nehri de Aras'a dökülür. Daha sonra Versân'a oradan da Müctema'a uğrar. Daha sonra Berzenc kentindeki Versân bölgesine doğru akar. Burayı geçtiğinde Kur Nehri ile birleşir ve Taberistan Denizi'ne dökülür*” (İbn Rüste, 2017, s. 108).

Ünlü Arap coğrafyacısı İbn Hurdâzbih, *Kitâbü 'l-Mesâlik ve 'l-memâlik* eserinde Aras Nehri için Ras adını kullanmış ve devamında nehir ile alakalı şu bilgileri vermiştir:

“*Ermeniye bölgesinde bir nehir olan Aras Nehri, Erzurum'dan doğmakta ve Arran'dan geçerek burada bulunan nehre katılır. Daha sonra Versan'dan geçerek Mecma'a denilen yere ulaşır. Mecma'a iki denizin birleştiği yerdir ki Allah bu bölgeyi Kur'an'da belirtmiştir. Nehir devamında Hû ve Kura nehirleri ile birleşerek Cercân Denizi'ne dökülür*” (İbn Hurdâzbih, 2008, s. 150).

⁴ Rustak: Yerleşim yeri, köy anlamlarına gelmektedir.

Önemli İslam coğrafyacısı olan İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adı eserinde Aras Nehri için Rasse/Ressü ifadesini kullanmış ve devamında nehir için şu ifadeleri zikretmiştir: “... ülkelerin gemilerinin geçebildiği nehirleri Kurra ve Rasse nehirleridir. Sebîzrûz, Erdebil ve Zencan arasındadır ve gemilerin geçemeyeceği kadar küçüktür. Kurra Nehri'nin suyu tatlı akıntısı hafiftir. Tiflis yakınlarındaki Cenze ve Şemkûr civarındaki bir dağdan çıkar ve oradan küffar diyarına geçer. Rasse, suyu tatlı bir nehirdir. Ermeniye'den çıkar. Bâb-ı Versân'a ve Mukân'ın arka taraflarına ulaşır. Burası Kurra Nehri'nin çıkış yeridir. Daha sonra denize dökülür” (el-İstahrî, 2020, s. 179-180).

Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriğ ile'l-mağrib adlı eserde Aras Nehri için Arus denilmiş ve devamında şu bilgilere yer verilmiştir: “Ermeniye dağlarının doğusunda Rûm'la birleşen bir yerde çıkan Aras Nehri'dir. Aras Nehri, doğuya doğru yönelerek Vartân'ın kenarından geçtikten sonra Âzerbaycan Ermeniye ve Arrân arasındaki sınırı takip ederek Hazar denizi ile birleşir.” (Anonim, 2020, s.30).

2. Aras Havzası'nda Yer Alan Şehirler

Havzada yer alan şehirler belirlenirken öncelik olarak Aras Nehri'nin geçtiği yerler olarak ele alınmış sonrasında ise nehre katılan akarsuların geçtiği şehirler de çalışmaya dâhil edilmiştir. Havza'ya dâhil edilen şehirler özellikle Orta Çağ'da önemli bir konumda yer alan bölgeler ele alınmıştır. Böylece Aras Havzası meydana getirilmiştir. Çalışmada sırayla Erzurum, Doğubayazıt, Merend, Hoy, Erdebil, Nahçıvan, Erivan ve Serîr şehirleri yer almaktadır.

2. 1. Erzurum (Kālîkalâ)

Erzurum şehri, Palandöken dağı ile bölgede bulunan ovanın kesişim noktasında yer alan Erzurum, eğimli bir alanda bulunmaktadır. Şehrin güneyi ve çevresinde rakım 2000 metreye ulaşırken, orta kesimlerde 1900-1950 metre arasında değişmektedir. Şehrin kuzeyindeki çevre ise rakım 1800 metreye düşmektedir. Şehrin bilinen ilk adı, Doğu Roma (Bizans) İmparatoru II. Theodosios'a (408-450) izafe edilen Theodosiopolis'tir. Ermeniler burayı Karin veya Karnoi-Kalak olarak adlandırmışlardır. Bu isim Bizanslılar tarafından Yunanca'ya Karintis olarak çevrilmiştir. Türkler, 1048-1049 yıllarında ovadaki Erzen'i fethettikten sonra, buradan kaçanların sığındığı Theodosiopolis'e "Erzen" adını vermiştir. Siirt'teki diğer Erzen'den ayırt etmek için bu ismin sonuna "Rum" eklemişlerdir. Selçuklu paralarında şehrin adı Erzenü'r-Rûm, Erzen-i Rûm ve Erz-i Rûm şeklinde yazılmıştır. Daha sonra Arz-ı Rûm olarak anılmış ve nihayet Erzurum ismini almıştır. Eski Erzen ise tahrip edilmiş ve Karaerzen veya Karaz olarak bilinmeye başlamıştır (Küçük, 1995).

Tarihçi ve nesep alimi el-Belâzürî'nin İslâm fetihlerini ve bu fetihlerden sonra gerçekleştirilen imar, iskân ve kültürel faaliyetleri anlatan eseri olan *Fütûhu'l-büldân*'da e Erzurum'un ismi için Kālîkalâ ismini köken bakımından incelemiş ve şu bilgileri kaydetmiştir:

“Rumların idaresinde bulunan Kālîkalâ zaman zaman parçalanmış ve çeşitli beyliklere ayrılmıştır. Ermenyakos bu beyliklerin içinde bulunan emirlerden birisiydi. O öldükten sonra Kâli adında karısı onun yerine geçerek emir oldu. Bu kadın beyliğin bulunduğu yeri Kālîkalâ adında yaptırdı. Bunun manası ise, Kālî'nin ihsanı, hediyesi anlamlarına gelmektedir. Kālî şehrin kapılarından birisi üzerine resmini yaptırdı. Araplar, bu kelimeyi Arapçalaştırarak Kālîkalâ demişlerdir” (el-Belâzürî, 2013, s. 227-228).

İbn Havkal, *Kālîkalâ'nın* Ermeniyeye sınırlarının içinde yer aldığını ve burayı ikiye bölerek şu şekilde anlatmıştır: *“Ermeniyeye'nin sınırları bellidir. Doğusu Berdea'ya, batısı el-Cezîre'ye, güneyi Azerbaycan'a kuzeyi Erzurum tarafından Rum ülkesine kadar uzanır. Ermeniyeye bölgesi İç Ermeniyeye ve Dış Ermeniyeye olmak üzere ikiye ayrılır. Kālîkalâ (Erzurum) Ermeniyeye bölgesinde yer almaktadır. İç Ermeniyeye'de Debil, Neşvâ ve Kālîkalâ kuzeyindeki yerler, Dış Ermeniyeye'deki yerler ise Erciş (Arjiş), Ahlat (Hulat), Muradiye (Bargiri), Malazgirt ve çevrelerinde yer alan ovalar, kaleler, nahiyeler âmillikler yer almaktadır”* (İbn Havkal, 2014, s. 302-303). İbn Havkal, Erzurum'da ticari olarak diba, ipekli mallar, keten ve yün elbiseler Trabzon'dan getirilip şehirde ticareti yapıldığını belirtmiştir (İbn Havkal, 2014). el-Makdisî *Kitâbü Aḥseni't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-eḳâlîm* eserinde ise Erzurum için bölgede ticaret perdeler, değerli peludelerin (zülaliler) üretildiğini yazmıştır (el-Makdisî, 2022).

el-Makdisî, *Kitâbü Aḥseni't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-eḳâlîm* adlı eserinde Erzurum'un dördüncü iklimin kuzeyinde yer aldığını yazmış ve devamında da dördüncü iklimin başlangıcı öğle vakti gölgenin 4+5/3 kadem (adım) olduğu yerde başlar. Genişliği iki yüz altmış mil kadar olup büyük çoğunluğu düzlük olduğundan bahsetmiştir. (el-Makdisî, 2022) el-Belâzürî ise Erzurum'un dördüncü Ermeniyeye bölgesinde yer aldığını yazmıştır (el-Belâzürî, 2013).

Ebü'l-Fidâ, Erzurum için Erzene'r-Rum adını kullanmış devamında ise şu bilgileri vermiştir: *“Ermeniyeye'de (Doğu Anadolu) beşinci iklimde olup 69° boylamda 41° enlemde yer almaktadır”* (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 306-307).

İdrîsî eş-Şerîf, *Nüzhetü'l-müşṭâk fî'htirâk'l-âfâk* adlı eserinde Erzurum (Kālîkalâ) için şunları zikretmiştir:

“Erzurum, Rum ülkesine dâhildir. Burası Azerbaycan, Ermeniyeye halkının sınırındır. Büyük mamur bir şehirdir. Rumlar (Bizanslılar) burayı ve etrafını defalarca ele geçirdiler. Müslümanlar onların elinden aldılar. Şimdi mamur olup Müslümanların elindedir.

Meyyafârikin ile arasında 3 konak⁵, Tiflis ile arasında 4 konak mesafe vardır” (İdrîsî eş-Şerîf, 2024, s. 175).

el-İstahrî, Erzurum’u anlatırken Ermeniyeye bölgesinde yer alan diğer şehirler ile kıyasladıktan sonra şu ifadeleri kullanmıştır: “*Ahlat, Bitlis, Erzurum, Muradiye şehirlerinin büyüklükleri birbirine eşit büyüklükte olup toprakları bereketlidir. Tamamı bayındır ve iyiliği bol yerlerdir*” (el-İstahrî, 2020, s. 179).

Hudûdü’l-‘âlem mine’l-meşriğ ile’l-mağrib adlı eserde Erzurum için Kālîkalâ adını kullanılmış ve devamında ise şu bilgilere yer verilmiştir: “*Erzurum bir şehirdir. İçinde sağlam bir kale vardır. Burada daima din uğruna savaşan gaziler bulunmaktadır. Erzurum’da tüccarlar çoktur*” (Anonim, 2020, s. 102).

İtalyan bir Dominikan keşiş, gezgin Ricoldus De Monte Crucis, Anadolu’ya yaptığı seyahat esnasında Erzurum’un soğuklarından dolayı insanların uzuvlarını kaybettiğini yazmış ve devamın şu bilgileri kaydetmiştir:

“*Türkiye’deki yolculuğumuza çok soğuk bir bölgede devam ettik. Yüksek bir yere kurulu Arçerrum (Erzurum) adında güzel bir şehre vardık. Bu şehirde hava o kadar soğuk ki, uzuvları kesilmiş bir çok kişiye rastladık. Bu şehirde bulunan soğuktan dolayı kimisi burnunu, bazıları ayaklarını ve bacaklarını bazıları da ellerini kaybetmişti*” (Monte Crucis, 2020, s. 61-62).

Şiir tenkidi ve kamu maliyesi alanlarındaki eserleriyle tanınan Abbâsî divan kâtibi Kudâme İbn Ca’fer, Kālîkalâ’nın dördüncü Ermeniyeye bölgesinde yer aldığını nakletmiştir. Kālîkalâ ismi için ise, Rumların parçalandığı bir dönemde Ermeniyeye’ye Rum asıllı biri hakim olmuştur. Sonrasında ölmüş yerine Kālî denen bir kadın başa geçmiş ve Kālîkalâ şehrini kurmuştur. İsminin manası ise Kālî’nin iyiliği demektir. Araplar da bunun Kālîkalâ olarak Arapça diline uyarlandığını yazmıştır (Kudâme İbn Ca’fer, 2024).

2. 2. Doğubayazıt

Doğubayazıt, Ağrı Dağı⁶ güneybatısında, Aras Nehri’nin kollarından olan Zengimar suyuna kavuşan Sarısu çevresinde gelişen düzlükte ve denizden 1600 m. yükseklikte kurulmuştur. Doğu Karadeniz kıyılarının önemli limanı olan Trabzon’u Erzurum üzerinden Tebriz’e bağlayan ticaret yolunun üzerinde ve bu yolun Türkiye sınırını terk ettiği Gürbulak kapısına 36 km. mesafede bulunur. Doğubayazıt Türkiye’den İran’a giden yol üzerindeki son durağı teşkil eder. Bu sebepten eskiden beri bir gümrük merkezi ve müstahkem mevki olarak

⁵ Konak, mesafe anlamında kullanılmış olup, yürüyüşle bir günlük mesafe anlamına gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Kaman, 2018, s. 52). Fersah 3 mile, berid 3 fersaha, Konak iki posta menzili arası olup aynı zamanda 1 beride eşittir (Şeşen, 2020).

⁶ İslâm coğrafyacılarının Ağrı Dağı hakkında verdiği bilgiler için detaylı bkz: (Palabıyık, 2007).

büyük rol oynamıştır. Zira burası, tarih boyunca Anadolu'ya doğudan sokulmak isteyen istilâcı ordulara karşı ilk hedefi teşkil eden bir kale olduğu gibi aksi doğrultudaki askerî hareketler için de çok önemli bir üs teşkil etmiştir (Tuncel 1994).

el-İstahrî, Doğubayazıt bölgesi içinde bulunan ve Türkiye'nin en yüksek dağı konumunda yer alan Ağrı Dağı ve Küçük Ağrı Dağı hakkında için şu bilgileri vermiştir:

“Hâris dağı vardır ki, büyük bir dağdır. Zirvesine ulaşılmaz ve tırmanması zordur. Zirvesinde daima kar bulunur. Aşağı tarafında Huveyris denilen daha küçük bir dağ vardır. Yöre halkı Hâris dağından su, odun ve av ihtiyacını karşılar. Söylenildiğine göre bu civarda bu dağdan daha yükseği yoktur” (el-İstahrî, 2020, s. 181).

Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriḳ ile'l-mağrib adlı eserde bölge için şu bilgiler verilmiştir: *“Birbirlerinde ayrı iki dağ aynı bölgede yer almaktadır. Yüksek olanı Hâris Dağı, olarak isimlendirilir. Yolun zor olması sebebiyle Hâris Dağı'nın zirvesine tırmanmak imkansızdır. Sürekli karla kaplı olan dağda soğuk iklim hüküm sürer. Çok sayıda Ermeni şehri halkı bu dağdan av ve yakıt elde eder. Bir diğer dağ, Huveyres Dağı olarak isimlendirilir. Bu dağ Hâris'e benzer ancak daha küçüktür”* (Anonim, 2020, s. 19).

el-Makdisî, Ağrı Dağı için İslâm dünyasının en yüksek dağı olduğunu yazmış sonrasında ise şu bilgileri vermiştir:

“Hâris Dağı, İslâm dünyasının en yüksek dağıdır. Kimse tepesine çıkamaz. Rivayete göre burası küçük Ağrı Dağı ile beraber Taif dağlarındandır. Bir başka rivayete göre Aras Nehri üzerinde bin (mübalâğalı) şehir varmış. Şimdi bu dağların altında kalmış” (el-Makdisî, 2022, s. 282).

Venedikli bir asilzade, tüccar ve diplomat olan Ambrogio Contarini yazdığı seyahatname eserinde Doğubayazıt'a⁷ yakın konumda yer alan Ağrı Dağı için Noah dağı demiş ve sonrasında şunları nakletmiştir:

“...26 Temmuz'da Noah Dağı'na ulaşınca kadar bu şekilde hareket ederek o bölgeyi geçtik. Bu oldukça yüksek bir dağ olup zirvesinden eteklerine kadar karlarla örtülüdür. Pek çok kişinin zirvesine ulaşmak için gayret sarf etmiş olduğunu, kimselerin dönemediğini, dönenlerin

⁷ Doğubayazıt, Ağrı dağının güneybatısında, Aras ırmağının kollarından olan Zenkimar suyuna kavuşan Sarısu çevresinde gelişen düzlükte denizden 1600 m. yükseklikte kurulmuştur. Doğu Karadeniz kıyılarının önemli limanı olan Trabzon'u Erzurum üzerinden Tebriz'e bağlayan ticaret yolunun üzerinde ve bu yolun Türkiye sınırını terkettiği Gürbulak kapısına 36 km. mesafede bulunur. Doğubayazıt Türkiye'den İran'a giden yol üzerindeki son durağı teşkil eder. Bu sebepten eskiden beri bir gümrük merkezi ve müstahkem mevki olarak büyük rol oynamıştır. Zira burası, tarih boyunca Anadolu'ya doğudan sokulmak isteyen istilâcı ordulara karşı ilk hedefi teşkil eden bir kale olduğu gibi aksi doğrultudaki askerî hareketler için de çok önemli bir üs teşkil etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. (Tuncel, 1994).

de ‘bu dağın zirvesine ulaşmak için bir yolun asla bulunamayacağını’ dediklerini anlatıyorlardı. Ayın otuzuna kadar üzerinde sadece birkaç küçük tepe bulunan düzlük bir alandan geçtik” (Contarini, 2021, s. 90).

Ricoldus de Monte Crucis, bölge hakkında bilgi verirken şunları kaydetmiştir: “...Biz yine de Türkiye’nin sonuna kadar devam ettik ve tufandan sonra Nuh’un gemisinin karaya oturduğu en yüksek dağa geldik. Aslında şu anda İran’ın bir parçası olan tüm bu vilayette, uzun zaman önce Büyük Ermenistan denmekteydi. Dağa uzaktan bakmamıza rağmen çok yüksek görünüyordu. Kaynağını dağdan alan bir çok nehir dosdoğru doğuya akıyor ve Hint Denizi’ne karışıyordu” (Monte Crucis, 2020, s. 62).

el-İstahrî, el-Makdisî, Ambrogio Contarini, Monte Crucis ve *Hudûdü’l-‘âlem mine’l-meşriğ ile’l-mağrib* adlı eserde Ağrı Dağı’na ilişkin aktarılan bilgiler birbirini tamamlayacak ve destekleyecek nitelikte sunulmuştur. Bu kaynaklardan elde edilen verilere göre bölgede iki dağın bulunduğu, bunlardan birinin İslâm coğrafyasının en yüksek dağı olduğu ve zirvesine ulaşmanın son derece güç olduğuna dikkat çekilmiştir.

2. 3. Merend

Doğu Azerbaycan eyaletini içinde yer alan Merend, Aras Nehri’nin güney kesiminde yer almaktadır. Merend’in havzaya dâhil edilmesinin nedeni bu bölgede Aras Nehri’ne doğru akarsuların akmasıdır. Ebü’l-Fidâ, *Takvîmü’l-büldân* adlı eserinde Merend’in dördüncü iklimde yer aldığını belirttikten sonra enlem ve boylamları hakkında şunları nakletmiştir.

“Azerbaycan’da dördüncü iklimde yer almaktadır. Konumu ile ilgili çeşitli kaynaklarda şu bilgiler verilmiştir; 72°35’ boylamda, 37° enlemde, 78° boylamında, 37° 30’ enlemde olduğu yazılmıştır. Merend, Azerbaycan şehirlerinden biri olup Tebriz’in kuzeyinde yer almaktadır. Burayı gören biri, Merend’in küçük nehirleri ve ağaçları olan bir belde olduğunu söyledi. el-Mühellebî burasının Tebriz’den 14 fersah mesafede bulunduğunu, Merend’den Gerger Hanına 5 fersah, Neşevâ’ya 12 fersah olduğunu, bu ikisinin arasında ise Aras nehrinden geçildiği söyledi” (Ebü’l-Fidâ, 2017, s. 319).

İbn Havkal, *Şûretü’l-arz* eserinde Merend’in Hoy ile Selmas kadar büyük ve zengin olduğunu ifade etmiştir (İbn Havkal, 2014).

el-Makdisî, *Kitâbü Ahşeni’t-tekâsîm fî ma’rifeti’l-ekâlîm* adlı eserinde Merend’in Ermeniyeye sınırları içinde yer aldığını, burada da tıpkı Erzurum gibi kıymetli perdeler ve değerli peludeler üretildiğini aynı şekilde Merend’in müstahkem olup bostanlar ile çevrili olduğu, mamur rabazı ve çarşıda camisi olduğunu yazmıştır (el-Makdisî, 2022).

el-İstahrî eserinde Meyânic, Hûnec, Ücân, Dâharakân Huveyye, Selmâs, Merend, Tebriz Versân ve Mûkân'ın büyüklük olarak birbirine yakın küçük şehirler olduğunu ifade etmiştir. (el-İstahrî, 2020).

Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriḳ ile'l-mağrib adlı eserde Merend için Marand ismi kullanılmış ve devamında şu bilgiler verilmiştir: “*Merend, mâmur, nimeti bol ve nüfusu kalabalık ve küçük bir şehirdir. Merend’de çeşitli yün eşyalar üretilir*” (Anonim, 2020, s. 102).

2. 4. Hoy

Ebü'l-Fidâ, *Taḳvîmü'l-büldân*, adlı eserinde Hoy'un⁸ Azerbaycan'ın şehri olduğunu, dördüncü iklimde yer aldığını yazdıktan sonra şu bilgileri vermiştir: “*Azerbaycan'ın dördüncü ikliminde yer alıp 39° 40' boylamda 37° 40' enlemedir. Hoy Merend'in kuzeybatısında olup ikisi arasında 12 fersah vardır. Hoy, Azerbaycan'ın şehirlerinden biridir. Hoy'dan Selmas'a 21 mil mesafe vardır*” (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 316).

İbn Havkal, eserinde Hoy şehrinin topraklarının verimli olduğunu ve buna bağlı olarak tarımda önemli sebze ve meyveleri ürettiklerini belirttikten sonra şunları yazmıştır: “*Orta derece mamur, kalabalık hayratı, bostanları meyveleri, bol bir şehirdir. Etrafında tuğladan müstahkem bir sur bulunur. Halkı Tebriz halkından daha iyi tabiatlı kişilerdir*” (İbn Havkal, 2014, s. 295).

Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriḳ ile'l-mağrib'de Hoy, Nahcivan, Bitlis, Ahlât ve Erciş için: “*Kimisi küçük kimisi büyük, mamur nimeti olan kalabalık şehirlerden biridir. Halkın arasında zenginler ve tüccarlar bulunmaktadır. Bu şehirlerde büyük miktarda zili halı, şalvar ipi ve yün üretilir*” (Anonim, 2020, s. 102) yazılmıştır.

İbn Saîd, *el-Muğrîb fî Hule'l-Mağrib* adlı eserinde Hoy için, 70° boylamda 40' enlemede Azerbaycan şehirlerinden biri olduğunu yazmıştır (İbn Saîd, 2024).

Türk seyyah İbn Ecâ et-Türkî seyahatnamesinde Hoy hakkında şu bilgileri vermiştir: “... *Sonra oradan da ayrıldık ve Hoy şehrine vardık. Burası her tarafta ağacın olduğu suyu bol olan bir yerdir. Burada geçmişte büyük bir şehir olduğunu gösteren yapılar mevcuttur. oradan da Cuma sabahı ayrıldık*” (et-Türkî, 2018, s. 78). Giosafat Barbaro ise Hoy hakkında şu bilgileri vermiştir: “... *Vestan'a (Gevaş) vardık. İki gün sonra harap dört yüz evi olan geçimini tarımdan*

⁸ Hoy, İran'ın kuzeybatısında, çevresi dağlarla kuşatılmış Hoyi Çukuru denilen bir çöküntü havzasında yer alır. Etrafını kuşatan dağlardan dolayı kış soğuklarından korunmuş olan bu alanda Tebriz ve Urmiye şehirlerinin bulunduğu yerlere göre daha ılıman bir iklim hüküm sürer. Şehir, bu iklim tipinin sonucu olarak çevresinde yetişen tahıl, sebze, tütün, kayısı, pamuk gibi ürünlerin canlı bir ticaret merkezidir. Ayrıca Tebriz'den Trabzon'a giden karayolu ile Urmiye gölü kıyılarından Kafkasya'ya ulaşan yolun burada düğümlenmesi Hoy'un ticaret fonksiyonunu olumlu yönde etkilemiştir. Detaylı bilgi için bkz. (Yazıcı, 1998).

sağlayan Hoy adındaki şehre vardık. Üç gün sonra ise Tebriz'e ulaştık" (Barbaro, 2022, s. 67-68).

2. 5. Erdebil

Deniz seviyesinden 1505 metre yükseklikte bulunan Erdebil, Savalan dağlarının eteklerinde yer alır. İran-Azerbaycan Cumhuriyeti sınırına 40 kilometre, Hazar Denizi'ne ise yaklaşık 64 kilometre uzaklıktadır. Şehrin adı eski Arap kaynaklarında Erdübîl, Farsça *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriq ile'l-mağrib*'de ise Erdevîl olarak geçer. Orta Çağ coğrafyacıları, şehrin kuruluşunu Sâsânî Hükümdarı II. Yazdicerd'in oğlu Fîrûz dönemine (459-484) kadar dayandırır. İslâmi fetihler öncesinde Sâsânî Devleti'nin Azerbaycan hâkiminin başşehri olan Erdebil, Hz. Ömer devrinde yapılan antlaşma ile fethedildi (22/642). Hz. Ali zamanında Azerbaycan valisi olan Eş'as b. Kays, buraya bazı Arap aşiretlerini yerleştirerek şehirde genişletilen bir cami yaptırdı (Aliev 1995).

el-Makdisî, *Kitâbü Ahşeni't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-eğâlîm* adlı eserinde Erdebil'in Azerbaycan'ın en büyük şehirlerinden biri olduğunu, şehrin genel yapısı ve insanları hakkında şu bilgileri vermiştir:

"Erdebil, Azerbaycan'ın merkezi, bu iklimin en büyük şehridir. Yukarısında müstahkem ve sağlam bir hisar bulunur. Debil'den daha küçüktür. Çarşuları Haç şeklinde olup dört caddeye açılır. Cami Haçın merkezinde, kalenin arkasında bir tümsektedir. Rabazı mamurdur. Evlerin çoğu kerpiçtendir. Bahşişi, meyveleri, çöpleri çoktur. Burada akarsular, görevli askerler, çok nimetler, güzel hamamlar bulunur. Yalnız haklı cimri, ağır davranışlı ve alimleri azdır. Havası kötü kokan bir yerdir. Dünyanın keneplerinden biridir. Halkı hilekar ve gafildir. İşlerin sonuna bakmazlar, başka mezheplerin mensuplarını mazur görmezler. Fıkıhtan anlayan vaizi, itibarlı reisi, düzgün edibi, usta tabibi yoktur" (el-Makdisî, 2022, s. 279). el-Makdisî verdiği bilgilerin devamında, Erdebil'in Erzurum ile aynı iklimde yer aldığını ve devamında bölgede ticaret için perdeler, değerli peludelerin (zülaliler) üretildiğini yazmıştır. el-Makdisî, Erdebil'de yapılan caminin içine bırakılan taşın gökten indiğini ve üzerine balyozla vursanız da etkisi olmayacağını belirtmiştir (el-Makdisî, 2022). *"Merkezleri hükümdarlar, kasabaları hacipler, şehirleri ordu, köyleri yaya yerine koyduk. Merkezler hakkında ihtilaf edilir. Fakihlere göre, kalabalık nüfusu olan, sınırlar içinde olan bir emîri olan ve yasalar ile yönetilen ve rustakları içine alan şehirler merkezdir. O halde Erdebil de İran'ın merkez şehirlerinden biridir. Halkı cimri ve şehri temiz değildir"* (el-Makdisî, 2022, s. 44-45,98,198). el-Makdisî şu sözler ile Erdebil hakkında verdiği bilgileri bitiriyor: *"Azerbaycan'ın merkezidir. Burada sahası yüz kırk fersah olan bir dağ vardır. Her tarafı köy ve mezradır. Bu bölgede yetmiş dil konuşulduğu söylenir. Erdebil'in güzellikleri, kaynakları (hayratları) boldur.*

Evlerinin çoğu yerin altındadır.” (el-Makdisî, 2022, s. 277). İbn Rüste de Erdebil’in Azerbaycan şehri olduğunu nakletmiştir (İbn Rüste, 2017).

İbn Havkal, eserinde Erdebil’in Azerbaycan sınırları içinde yer aldığını, önemli emirliklerin bu bölgede yer aldığını ve bölgede yaşayan insanlar hakkında bilgi vermiştir. Erdebil şehrini ikiye ayırarak anlatan müellif bilgileri şu şekilde nakletmiştir: *“Azerbaycan sınırları içinde yer alan Erdebil, askerler, emirlik sarayı divanlar bu şehirde yer alır. Bu şehrin âmillikleri 30x30 fersah alana yayılır. Binaların çoğu kerpiç ve tuğladan yapılmıştır. Etrafında müstahkem bir sur vardı. 331/943 senesinde halkı Deysan b. Şâzelûye’yi kabul etmeyince Merzüban b. Muhammed b. Müsafir el-Sellar şehir halkına kızıp surları yıktı.⁹ Surların yıkılmasından sonra halkı fakir kaldı, malları ellerinde alındı, çeşitli yerlere dağıldılar. Zira halkı daha önce serkeş, hırsız, sultanı saymayan, bela ve isyandan vazgeçmeyen, insanların mallarını gasp eden, kanlarını döken insanlardı. Bir çok insan bana, onlardan bir kişinin kasaba koyun etinden tercih ettiği bir kısmı vermesini istediğin, kasabın ise müşterinin ridasından bir kısım kesip etle terazinin kefesine koyduğunu anlattı. Başka bir kişinin ise yenini, mendilinin bir kısmını inat olsun diye kesti. Allah onlara iyilik yaptıktan, yumuşak davrandıktan sonra onlardan nimetini aldı. Eski mamurluğuna, ticaretinin çokluğuna, zenginliğine göre şimdi şehir hasta gibidir. Erdebil verimli, ucuz bir şehirdir. Büyük rustakları, küreleri vardır. Batısından çıkışı inişi 3 fersah tutan Sebelan adında yüksek bir dağ bulunur. Yaz kış üzerinde kar eksik olmaz. Erdebil akarsuları, tatlı sulu kuyuları, çok zaman ekmeği 1.5 men, eti 1 dirheme satılan, balı, yağı, cevizi kuru üzümü, bütün yiyecekleri ucuz, bedava gibi bir yerdir. Ucuz olduğu söylenen bir çok yer rahatlık, ihtiyaçların temini bakımından Erdebil ile yarışamaz”* (İbn Havkal, 2014, s. 294-295).

Ebü’l-Fidâ, *Taḳvîmü’l-büldân* adlı eserinde Erdebil’in dördüncü iklimde yer aldığını ve insanları hakkında şu bilgileri kaydetmiştir:

“Azerbaycan’da dördüncü iklimde yer almaktadır. 72° 30’ boylamda 38° enlemindedir. Erdebil Azerbaycan’ın en büyük şehridir. Kuzey tarafında yer alıp 40° enlemindedir. Batısında bir dağ bulunur ve üzerinde kar hiç eksik olmaz. Halkı kaba ve tabiatlı, kötü karakterlidir. Erdebil ile Tebriz arasında 25 fersah mesafe vardır” (Ebü’l-Fidâ, 2017, s. 318).

⁹ İbn Havkal, *Şûretü’l-arz* eserinde surların yıkılma olayı ile ilgili şunları kaydetmiştir: *“Merzüban, onların istisnai şart koşması üzerine Deysan’ı oraya âmil tayin etmişti. Halkına ve tüccarlarına surları yıktırdı. Merzüban zengin, büyük bir kişiydi. Satmak için bezler, kumaşlar, ıtırılar getirirdi. Baltayı eline alır surları yıkar, tüccarlar onun yıktığı toprağı ve taşı cübbeleri, peştamalları ve ridalarıyla taşırlardı. Onlara süslenmek için giydikleri merv, müneyyir kumaşlarından yapılmış elbiselerinden başka bir şey ile yıkıkları taşımları yasaklanmıştı. Surların hepsi yıkıldı izi silindi”* (İbn Havkal, 2014, s. 294).

el-Mağribi, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib* eserinde Erdebil için şunları yazmıştır: “Azerbaycan’ın eski merkezlerinden biri de Erdebil’dir. Burası 64° boylamda 41°’den 7 eksik enlemde yer alır. Buranın doğusunda Deylemlerin yerleşim yerleri ve dağları bulunur. Buranın merkez şehri Tarım 75,5° boylamda, 38° 42’ enlemindedir. Buranın kuzeyinde Gilan yer alır. Giller Deylemlerin kardeşleridir. Onların Taberistan’da salus adlı limanları bulunur. Buradan gemiler yola çıkar. 77° 46’ boylamı ve 40° enlemindedir. Buranın doğusunda Amil 77° 15’ boylamda, 39,5° enlemde Ayn el-Him limanı bulunur” (el-Mağribi, 2024, s. 105-106).

el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde Erdebil’in Azerbaycan şehri olduğu, burada askeri garnizonların olduğunu, evlerin iklime bağlı olarak çamurdan yapıldığını şu şekilde kaydetmiştir: “Erdebil, Azerbaycan’ın en büyük şehridir. Burada askerî garnizon (muasker), hükümet merkezi (Dâru’l-Emâre) bulunur. 1/3 fersaha 1/3 fersahlık şehirdir. Etrafında 3 kapılı bir kale duvarı vardır. Binaların çoğunluğu çamurdandır. Bereketli topraklara sahiptir. Bundan dolayı ürünlerin fiyatları ucuzdur. İrili ufaklı yerleşim yerleri vardır. 2 fersahlık mesafede Sebelân Dağı bulunur. Görkemli ve yüksek bir dağdır. Yaz ve kış boyunca kar eksik olmaz burada yerleşim yoktur” (el-İstahrî, 2020, s. 176). el-İstahrî, “Erdebil menni¹⁰, Şîrâz menni gibi 1040 dirhemdir. Aradaki fark şudur: Şîraz’da Mennâ denilene Erdebil’de ntl denir” (el-İstahrî, 2020, s. 181).

Hudûdü’l-‘âlem mine’l-meşriq ile’l-mağrib eserde Erdebil’e Erdevîl denilmiş ve devamında şu bilgiler verilmiştir: “(Erdebil), Erdevîl, Azerbaycan’ın merkezi ve sur içinde kalan büyük bir şehridir. Erdebil çok güçlü ve güzel bir şehir idi ancak şimdi öyle değildir. Erdebil Âzerbaycan melikinın ikamet yeridir. Burada çizgili ve çeşitli renklerde kumaşlar üretilmektedir” (Anonim, 2020, s. 101).

Kudâme İbn Ca’fer de Erdebil’in Azerbaycan’ın şehri olduğunu, burada bir sınır komandanı bulunduğunu, vergiyi bunun aldığını ve Erdebil, Merend, Versan ve Câbervan’ın ortalama gelirlerinin 4.500.000 dirhem olduğunu yazmıştır (Kudâme İbn Ca’fer, 2024).

Caterino Zeno yazdığı seyahatnamesinde Erdebil hakkında şu bilgileri vermiştir: “Bu şehir, Bakü Denizi limanlarından birinin kenarında yer aldığı için zengindir. Buradan Tebriz’e sekiz günlük bir mesafe olup, Mazendaran ve diğer yerlerden Tebriz’e Şamahı’ya ve bütün İran’a gönderilmek üzere hazırlanmış ticaret malları ile dolu gemiler bu liman gelirler” (Zeno, 2021, s. 52).

2. 6. Nahçıvan (Neşevâ)

¹⁰ Menni: Sözlükte “İhsan etmek, nimet vermek; başa kakmak anlamlarına gelen menn kökünde türetilen men İsrailoğulları’na çölde verilen ve kudret helvası olarak bilinen yiyeceğin adıdır” bilgi için bkz. (Harman, 2004, s. 107).

Aras nehrinin sol kolu olan Nahcivançay'ın sağ kıyısında, deniz seviyesinden 910 m yükseklikte yer almaktadır. Nahcivan'ın kuruluş tarihi ve kimler tarafından iskân edildiği hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Efsaneler ve halk rivayetlerinde burası Nûh'un gemisinin durağı olarak tasvir edilmektedir. Şehrin adına ilk kez II. yüzyılda kaleme alınan Batlamyus'un coğrafya kitabında rastlanmaktadır ve adı Naksuana olarak geçmektedir. Ermeni tarihçileri Horenli Moses ve Faustos Buzand milâttan önce VI. yüzyıl olaylarını anlatırken Nahcivan bölgesinden bahsetmişlerdir. Sâsânî paralarında şehrin adı Naḥç olarak yazılmıştır (VI. yüzyıl). IX-X. yüzyıllarda Belâzûrî, İbn Hurdâzbih, İbn Rûste ve İstahrî gibi coğrafyacılar burayı Neşevâ olarak anmışlardır. Bu eserlerde şehrin Sâsânîler tarafından kurulduğu belirtilmektedir. XII. yüzyıldan itibaren şehrin adı bugünkü söylenişini kazanmış görünmektedir (Karamanlı, 2007). İbn Havkal, Nahcivan'ı İç Ermeniyeye sınırlarına dâhil etmiş devamında konuştukları dilin Ermenice olduğunu ifade etmiştir (İbn Havkal, 2014). Ebü'l-Fidâ, *Taḳvîmü'l-büldân* adlı eserinde Nahcivan'ın beşinci iklimde yer aldığını, enlemi ve boylamı hakkında şunları kaydetmiştir:

“Erran (Revan) beşinci iklimde olup çeşitli kaynaklarda enlem ve boylamları hakkında bilgi vermiştir. (Atval'de 72° 30' boylamda 39° 8' enlemde, İbn Said'e göre 64° 29' boylamda, 41° 35' enlemedir.) el-Ensab'ta Nahcivan Azerbaycan ve Ermeniyeye'ye bitişik bir beldedir. Erran'ın âmilliklerindedir. Nahcivan ile Tebriz arasında 6 fersah mesafe vardır. Nahcivan Kür Nehri'nin kuzeyinde yer almaktadır. Erran'ın doğusundaki önemli şehirlerinden biridir. Moğollar burayı tahrip edip halkının hepsini öldürmüşlerdir. Buranın kuzeyinde Babülbvab¹¹ şehri vardır” (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 318).

İbn Saîd, eserinde Nahcivan'ın konumu ile ilgili bilgiler vermiş ve Moğolların bölge üzerindeki siyasi faaliyetlerinden şu şekilde bahsetmiştir: *“Nahcivan, Kür Nehri'nin kuzeyinde yer alan önemli şehirlerinden biridir. Erivan bölgesinin doğusunda yer alan şehirlerden biridir. Moğollar burayı da tahrip ettiler, halkının hepsini öldürdüler. Burası 73° 17' boylamdadır. Kuzeydoğusunda Şirvan'ın merkezi Babülbvab şehri vardır. Burası Hazar Denizi'nin kıyısındadır”* (İbn Saîd, 2024, s. 121-122).

Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriḳ ile'l-mağrib'de Hoy, Nahcivan, Bitlis, Ahlât ve Erciş için şu bilgiler kaydedilmiştir: *“Kimisi küçük kimisi büyük, mamur nimeti olan kalabalık*

¹¹ Babülbvab şehri, Hazar ülkesinde yer almaktadır. Erran'da beşinci veya altıncı iklimdedir. Detaylı bilgi için bkz. (Ebü'l-Fidâ, 2017).

şehirlerden biridir. Halkın arasında zenginler ve tüccarlar bulunmaktadır. Bu şehirlerde büyük miktarda zili halı, şalvar ipi ve yün üretilir” (Anonim, 2020, s. 102).

2. 7. Erivan (Revan/Erran)

Alagöz Dağı’nın güneydoğusunda, deniz seviyesinden 1000 metre yükseklikte kurulmuş olan bu yerleşim, Aras Irmağı’nın sol tarafından aldığı Zengi Çayı’nın kenarında yer almaktadır. Anadolu, İran ve Kafkasya arasında önemli bir geçiş yolu teşkil eden bölge Erebuni, Erevan, Yerevan ve Hrastan olarak anılmaktadır. Bazı kaynaklar, adının Arrân’dan türemiş olabileceğini belirtirken, bazıları ise milâttan önce 782 yılında Urartular tarafından kurulan Erebuni Kalesi’nin adına dayandığını ileri sürmektedir. Şehrin Orta Çağ dönemine kadarki tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Arrân bölgesi ile Revan’ın 20 km güneydoğusunda kalan Divin’den (Debîl) bahseden ve VII. yüzyıl ortalarında Müslümanların bölgede gerçekleştirdikleri fetihlere değinen klasik İslam tarih ve coğrafya kaynaklarında da herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu nedenle, burada sürekli yerleşimin XII-XIII. yüzyıllarda gerçekleşmiş olması muhtemeldir (Aydın, 2008).

Ünlü tarihçi ve coğrafyacı İbn Saîd, eserinde Erivan (Erran, Revan) ile ilgili şu bilgileri kaydetmiştir: “*Erivan (Erran, Revan), 73°’den 20’ eksik boylamda, 44°’den 15’ eksik enlemde Aras ve Kür Nehirlerinin arasında kalan bölgedir. İki nehir arasında ada gibidir, burada çok fazla dut yetişir. Halkı erkek incir yetiştirir ve bu incirleri başka yerlere ihraç ederler*” (İbn Saîd, 2024, s. 121). İbn Rüste, Erivan’ın Ermeniyeye bölgesinin içinde ye aldığını nakletmiştir (İbn Rüste, 2017).

el-Makdisî eserinde Erivan için şu bilgileri kaydetmiştir: “*Rihab (Âzerbaycan, Revan, Doğu Anadolu) iklimini üç küreye ayırdık. Birincisi Hazar Denizi tarafından Erivan sonra Ermeniyeye, sonra Azerbaycan. Erran bu iklimin üçte biridir. Göl ile Aras Nehri arasında kalan bir ada gibidir*” (el-Makdisî, 2022, s. 277).

İbn Havkal, eserinde Erran bölgesi için hükümdarlarına toplanılan yıllık vergilerin ve bu yerlerin durumlarını gösterdiğini yaşamıştır. Bu vergiler bazen artarken bazen de azalmıştır. Bütün Ermeniyeye ve Erivan havalisinin yıllık vergisinin tutarı 500.000 dinar olduğunu belirtmiştir (İbn Havkal, 2014).

3. 8. Serîr (Alan/Şerur)

İbn Saîd, eserinde Serîr hakkında şu bilgileri kaydetmiştir: “*Beşinci kısmın güneyinde ilk rastlayacağınız şehirdir. Kisralardan biri Serîr’de akrabalarından biri için taht yapmış, onu buraya naip tayin etmiştir. bu sebeptendir ki bu şehire Serîr (taht) adı verilmiştir. Buranın halkı Türk-Arap karışımıdır. 74° boylamda, 50° 31° enlemde yer almaktadır*” (İbn Saîd, 2024, s. 138).

Ebü'l-Fidâ, Serîr adının nerden geldiği üzerinde durmuş ve devamında eyaletin enlem ve boylamları hakkında bilgi vermiş, şu bilgileri vermiştir:

“Beşinci iklimin sonundaki bazı beldelere verilen addır. 73° boylamda 44° enlemededir. Serîr, Bâblebvab (Derbend) yakınında Serîr diyarında bir bölge ve geniş bir ülkedir. Burası zamanında Demirkapı denen yerdir. Serîr şehri, bulunduğu ülkenin merkezlerinden biridir. Kisralardan biri burada akrabalarından biri için tahtı bıraktı, onu bu tarafta naip kıldı böylece bu bölge Serîr adını aldı. Halkı ise karışıktır. Burası Bâbülebvab'ın bulunduğu Kafkas Dağları ile bitişen bir dağdır” (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 321-322).

İbn Havkal, Serîr'den bahsederken bölgenin halkı Hristiyan olduğunu yazmış ve devamında şu bilgilere yer vermiştir:

“Serîr halkı Hristiyan'dır. Dediklerine göre Serîr ülkesi zamanında Fars hükümdarlarından birininmiş. Farsların devleti yıkılınca bu hükümdar hazineleri ile oraya götürülmüş. Götüren Behram'ın oğullarındanmış, hükümdarlık hala bu ailenin adını taşıyormuş. Serîr halkı ile Müslümanlar arasında sulh vardır” (İbn Havkal, 2014, s. 343).

el-İstahrî eserinde Serîr halkının Hristiyan olduğundan bahsetmiş ve bölgenin Fars krallarının hakimiyetinde olduğunu yazdıktan sonra şu ifadelerle yer vermiştir: *“Serîr halkı Hristiyan'dır. Söylenildiğine göre, eskiden Serîr buraya giden bazı Fars krallarınındı. İktidarları sona erince Serîr'e gitmiş, kendilerini diğer Farslılar izlemiştir. Bana anlatıldığına göre Behrâmcûbîn soyundan gelirler. Günümüzde hala onlardan burada olanlar vardır. Yine anlatıldığına göre Serîr, bazı kisrâlar tarafından yıllarca vergilendirilmiştir. Serîr halkı ile Müslümanlar arasından ateşkes vardır”* (el-İstahrî, 2020, s. 200).

Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriq ile'l-mağrib adlı eserde Serîr'in sınırlarını belirlemiş ve bölgede devasa sineklerin bulunduğunu belirtmiştir. Yazının devamında bölge hakkında şu bilgiler kaydedilmiştir:

“Doğusu ve güneyi Ermeniye sınırları, batısı Rûm sınırları, kuzeyi Alan (el-Lân) ülkesidir. Dağlık ve ovalardan oluşan nimeti bol olan bir ülkedir. Dağlardan her biri keklik büyüklüğünde olan sineklerin yaşadığı söylenir. Ülkenin hükümdarı sineklerin yaşadıkları yere beslenmeleri için her zaman büyük miktarlarda hayvan leşi veya av eti attırır. Çünkü bu sinekler çok aç kalırsa gelirler ve buldukları insan ve hayvanı yerler. Serîr ülkesine bağlı Kal'a-i Melik¹², Handan (Haydân) ve Rabhas/Maskat bulunur” (Anonim, 2020, s. 122).

¹² Kal'a-i Melik: Bir dağın zirvesinde kurulu aşırı derece büyük bir kaledir melikin oturduğu yer burasıdır. Bu meliğin altında aşırı derece büyük bir tahta sahip olduğu söylenir. Handân, ülke meliğinin baş komutanlarına

Sonuç

Aras Nehri tarih boyunca ülkeler arasında doğal sınır olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğal sınırlar dağlar arasında açtığı derin vadiler sayesinde olmuştur. Aras Nehri, günümüzde Türkiye ile Ermenistan ve İran ile Azerbaycan arasındaki sınırları meydana getirmektedir. Orta Çağ coğrafyacılarının ve seyyahların Aras Havzası'nda yer alan şehirler hakkında verdikleri bilgiler kısmen de olsa birbirine yakın anlamlar vermektedir. Bu bilgilerden yola çıkarak, Aras Nehri'nin çıkış yeri olarak Erzurum ve Bingöl'ün yüksek dağları olarak kabul edilebilir. Müellifler, Aras Nehri'nin geçtiği şehirler için farklı isimler kullanmışlardır. Bunlara örnek olarak da Erzurum (Kālīkalâ), Nahçıvan (Neşeva), Serîr (Alan/Şerur) ve Erivan (Erran/Revan) isimleri verilebilir. Ekonomik açıdan bakıldığında zaman, Aras Nehri, Antik dönemlerde günümüze kadar Doğu ile Batı arasında bir ticaret yolunu meydana getirmiştir. Bu durum kültürel etkileşim ile ekonomiyi bir arada tutmada önemli bir rol oynamıştır. Nehrin geçtiği şehirler ve bölgelerde ticaretin de ön plana çıktığı olmuştur. Yapılan bu ticaretin sadece kendi şehirler ile sınırlı kalmayıp farklı ülkelere de gönderilmiştir. Özellikle Havza'da yer alan şehirlerden Erzurum ve Erdebil'in birer ticaret yeri olduğu ve buralara Karadeniz limanlarından, Azerbaycan ve İran'dan ürünler getirilmiştir. Aras Nehri etrafında yer alan araziler de tarımsal üretim için kullanılmıştır. Bunun yanında balıkçılık faaliyetleri de ön planda olduğu görülmüştür. Nehir birçok balık türünü barındırdığı Havza'da bulunan insanlar için de besin kaynağı olmuştur. Aras Havzası'nda yer alan dağlar ve şehirler ile ilgili çeşitli efsaneler ve nehir ile ilgili bazı inançlar da mevcuttur. Nehir hakkında ayetler mevcut olup, havza için Peygamber efendimize nispet edilen hadislerden de bahsedilmiştir. Aras Nehri Havzası, dinler tarihi açısından da önemli bir konuma sahiptir. Eski dinlerin gelişme bölgeleri arasında yer alması nedeniyle nehir, efsanevi bir nitelik kazanmış ve çeşitli hastalıklara iyi geldiğine inanılmıştır. Bu efsanevi bilgiler, havzanın kültürel zenginliğinin artmasına katkıda bulunmuştur.

Kaynaklar

Aliev, S. M. (1995). Erdebil. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.1, s.276-277). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Anonim. (2020). *Hudûdü'l- 'âlem mine'l-meşriḳ ile'l-mağrib*. (Çev. A. Duman-M.Ağarı). Ayışığı Kitapları.

Aydın, M. (2008). Revan. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 35, s. 26-29). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

ikametgâh olarak hizmet eden şehirdir. Rabhas ve Maskat ise nimeti bol olan iki şehirdir. Bu iki bölgeden İslâm ülkelerine çok sayıda köle getirilir (Anonim, 2020).

- Contarini, A. (2021). *Seyahat-name*. (Çev. T. Gündüz), Yeditepe Yayınları.
- Crucis, R.D.M. (2020). *Doğu Seyahatnamesi*. (Çev. A. Deniz Altunbaş). Kronik Yayınları.
- Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. (2017). *Takvîmü'l-büldân*. (Çev. R. Şeşen). Yeditepe Yayınları.
- el-Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. (2013). *Fütûhu'l-büldân (Ülkelerin Fetihleri)*. (Çev. M. Fayda), Siyer Yayınları.
- el-Gırnâtî, Ebû Hâmîd Muhammed. (2022). *Kitab el-mu'rib 'an ba'd 'acaib el-mağrib (Gırnâtî Seyahatnamesi)*. (Çev. F. Sabuncu). Yeditepe Yayınları.
- el-İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed. (2020). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik (Ülkelerin Yolları)*. (Çev. M. Ağarı). Ayışığı Yayınları.
- el-Mağribî, Muhammed b. Abdülmelik. (2024). *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib*. (Çev. R. Şeşen). Yeditepe Yayınları.
- el-Makdisî, Muahmmmed b. Ahmed. (2022). *Kitâbü Ahşeni't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. (Çev. R. Şeşen). Yeditepe Yayınları.
- el-Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî. (2020). *et-Tenbîh ve'l-işrâf, (Dünya Coğrafyası ve Tarihi)*. (Çev. M. Eser). Ankara Okulu Yayınları.
- Barbaro, G. (2022). *Doğu'ya Yolculuk (15. Yüzyılda Kıpçak Bozkırı, İran ve Doğu Anadolu'ya Seyahat)*. (Çev. Ayzer Güler). Kronik Yayınları.
- Harman, Ö. F. (2004). Men ve Selva. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 29, s.107-108). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İbn Ecâ et-Türkî, Muhammed b. Mahmud. (2018). *Kitâp fî Târih Yeşbek ez-Zâhirî (İbn Ecâ Seyahatnamesi)*. (Çev. Mehmet Şeker). Ötüken Neşriyat.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî. (2014). *Şûretü'l-arz (İslâm Coğrafyası)*. (Çev. R. Şeşen). Yeditepe Yayınları.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh. (2008). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik (Yollar ve Ülkeler)*. (Çev. M.Ağarı). Ayışığı Kitabevi.
- İbn Rüste, Ebû Alî Ahmed b. Ömer. (2017). *el-A'lâku'n-nefise (Dünya Coğrafyası)*. (Çev. A. F. Eker). Ankara Okulu Yayınları.
- İdrîsî eş-Şerîf, Muhammed b. Abdillâh. (2024). *Nüzhetü'l-müştâk fî htirâk'l-âfâk (Kadim Dünya Coğrafyası)*. (Çev. R. Şeşen). Yeditepe Yayınları.
- Kaman, S. (2018). Firdevsü'l İkbal'de Geçen Ağırlık, Mesafe ve Uzunluk Ölçü Adları. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları e-Dergisi*, 5 (1), 48-68.

Karamanlı, H. M. (2007). Nahçıvan. içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 32, 294-297). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kudâme İbn Ca'fer. (2024). *Kitâbü'l Harâc*. (Çev. R. Şeşen). Yeditepe Yayınları.

Küçük, C. (1995). Erzurum. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C.11, s. 321-329). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Palabıyık, M. H. (2007). Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre Ağrı ve Cudi Dağları. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 19, 155-175.

Şeşen, R. (2020). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Taşagıl, A. (2009). Sakâlibe. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 36, s. 3-4). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tuncel, M. (1991). Aras. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 3, s. 332-335). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tuncel, M. (1994). Doğubayazıt. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C.9, s. 492-494). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yazıcı, T. (1998). Hoy. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 18, s. 258). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Zeno, C. (2021). *Seyahatname*. (Çev. T. Gündüz). Yeditepe Yayınları.